

Лахно В.І. Примусова праця оstarбайтерів з Полтавщини у Третньому Рейху: особливості депортації та репатріації. *Література та культура Полісся*. Вип. 60: Регіональні та загальноукраїнські процеси у сучасному дослідницькому вимірі / [відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко]. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2010. 390 с. С.137-150

УДК 343:262(477.53):341.43«1941-1945»

В.І.Лахно

ПРИМУСОВА ПРАЦЯ ОСТАРБАЙТЕРІВ З ПОЛТАВЩИНИ У ТРЕТЬОМУ РЕЙХУ: ОСОБЛИВОСТІ ДЕПОРТАЦІЇ ТА РЕПАТРІАЦІЇ

У статті розкриваються особливості депортації, досліджуються умови проживання, праці та процес репатріації оstarбайтерів з Полтавщини у Третньому Рейху упродовж другої світової війни та по її завершенні.

Ключові слова: «арбайцашт», бауер, депортація, оstarбайтер, «програми Заукеля», репатріація, Третій Рейх.

В статье раскрываются особенности депортации, исследуются условия проживания, труда и процесс репатриации оstarбайтеров из Полтавской области в Третьем Рейхе на протяжении второй мировой войны и по ее окончанию.

Ключевые слова: «арбайцашт», бауер, депортация, оstarбайтер, «программы Заукеля», репатриация, Третий Рейх.

The peculiarities of the deportation process are shown in the article along with conditions of inhabitation and labour. The repatriation process of guest workers from Poltava Region in the Third Reich during World War II and after its ending.

Keywords: «arbaytsasht», baouer, deportation, ostarbayter, «programs Zaoucel», repatriation, Third Reich.

Наукова проблематика, пов'язана з дослідженням умов праці і побуту українських робітників у Третньому Рейху, надзвичайно актуальна та соціально важлива. Вона належить до числа тих, які в силу певних ідеологічних обставин були

недостатньо розробленими в радянській історичній науці. Актуальність посилюється ще й тим, що предметом сучасної історичної науки є життя та діяльність людини, яка тривалий час розглядалася як неісторична; на перший план висувалися опис подій, діяльність окремих керівників, політичної еліти тощо. Тому на сучасному етапі розвитку історичних знань важливого значення набувають дослідження життєвого шляху окремої особистості, її бачення та сприйняття історичного процесу. Це стало поштовхом для появи нових напрямків історичної науки: «усної історії», «соціальної історії», «історії знизу», «мікроісторії» тощо. Все це дозволяє інакше подивитися на історію другої світової війни, по-новому „прочитати” її маловідомі сторінки. Серед них — проблема примусової праці мільйонів іноземців у Третьюму Рейху.

Метою статті є розкриття особливостей депортації, дослідження умов проживання та примусової праці у Третьюму Рейху, аналіз процесу репатріації оstarбайтерів із Полтавщини в період другої світової війни.

Новизна положень статті визначається тим, що вперше до наукового обігу вводяться архівні матеріали та спогади колишніх оstarбайтерів — жителів Полтавської області, яких не оминула доля примусових робіт у Третьюму Рейху.

Уперше говорити про умови перебування українських оstarбайтерів на примусових роботах у країнах Третьюго Рейху розпочали з утворенням незалежної української держави, оскільки їх трагічна доля не вписувалася у радянську концепцію «всенародної боротьби проти нацизму у Великій Вітчизняній війні». Для більшості українських громадян стали відомими факти існування такої категорії населення як колишні примусові робітники, вивезені в часи окупації до країн Третьюго Рейху. З'явилися перші публікації із особистими розповідями про своє минуле, навіть почали виходити в світ окремі наукові доробки, котрі безпосередньо стосувалися долі колишніх оstarбайтерів. Нині цими проблемами займаються такі вітчизняні науковці, як: С.Гальчак [1], Г.Грінченко [2], А.Меляков [3], Т.Пастушенко [4; 5; 6], П.Полян [7].

Слід зазначити, що у західній історіографії проблемі примусової праці оstarбайтерів приділена значна увага. Ще наприкінці 1980-х років німецький дослідник Ульріх Герберт проаналізував умови проживання та праці іноземних робітників у Німеччині [8]. Загалом західна історична наука має достатню кількість

наукових розвідок з означеної проблематики. До того ж вони базуються не тільки на офіційних документах, але й на спогадах колишніх примусових робітників [9; 10; 11].

Загальновідомо, що однією зі стратегічних цілей німецького Рейху у війні проти СРСР було перетворення окупованої території України на аграрно-сировинний придаток і джерело дешевої робочої сили для власної економіки. Провідну роль у цьому відіграло примусове вивезення до Німеччини та інших країн Третього Рейху мирних громадян — чоловіків, жінок і дітей. Причому, якщо терор нацисти застосовували лише до окремих категорій населення — партійно-радянського активу, партизанів, представників окремих національностей тощо, то примусова депортація українського народу торкнулася переважної більшості сімей, в яких хоча б один член був фізично здоровим і досяг працездатного віку.

Уперше теза про можливість використання у німецькій економіці робочої сили з Радянського Союзу пролунала на таємній нараді у Берліні 7 листопада 1941 року. Генеральний уповноважений з виконання чотирирічного плану Г.Геринг дав спеціальну вказівку про масове використання іноземних робітників для найтяжчої некваліфікованої праці: «кваліфіковані робітники-німці повинні займатися виробництвом озброєнь; гребти лопатою і довбати каміння — не їхнє завдання, для цього є росіяни» [12, с.50-52]. Робітників з Радянського Союзу називали «остарбайтерами» (нім. *ostarbeiteren*) — «східні робітники». Уперше цей термін був застосований в наказі рейхсфюрера СС і поліції Г.Гімmlера від 20 лютого 1942 року.

Наприкінці 1941 — на початку 1942 року розпочалася агітаційна кампанія з метою залучення українських добровольців до виїзду в Рейх. Їх закликали взяти участь у «будівництві нової Європи». Тим, хто з власної волі зголоситься на роботу в Німеччині пропонувалися різноманітні блага: високі заробітки, смачна їжа, опанування спеціальностями тощо.

При цьому нова влада намагалася використовувати всі наявні засоби впливу:

- 1) організація виставок, матеріали яких вихваляли гітлерівський «рай»;
- 2) поширення плакатів та листівок, у яких розповідається про щасливе життя «східних робітників»;
- 3) розміщення публікацій-закликів у періодичній пресі («Голос Полтавщини», «Дніпрова хвиля» тощо) на кшталт: «Більшовизм уже ніколи не повернеться... Німецька влада закликає кожного з Вас від 15-літнього віку одержати роботу в

сільському господарстві або промисловості Німеччини...» [13, с.3]; «Їдьте працювати до Німеччини. 22 роки жидівського панування на Україні принесли нам нечувані страждання... Сталін приніс нам кров і сльози, німці дали нам волю... вже тисячі українців працюють у Німеччині, де створені їм прекрасні умови життя і праці» [14, с.1]. Через пресу поширювалися також листи до рідних від тих робітників, які вже перебували в Рейху. У них описувалося щасливе життя у Німеччині [15, с.12];

4) показ у кінотеатрах фільму «Дорога в Німеччину», у якому йшлося про переваги роботи в країні тощо.

Інколи ця агітація мала успіх, що частково зумовлювалося масовим безробіттям та голодом, які панували на окупованих територіях. За твердженням українського історика М.Ковалю, в окремих регіонах частка «остарбайтерів», які поїхали добровільно сягала 90% [16, с.75]. Проте на Полтавщині відсоток добровольців був незначним. Це можна, очевидно, пояснити аграрним характером регіону, населення якого не відчувало значного голоду та безробіття.

Усі вищезначені заходи втратили свою ефективність після перших же звісток вивезених «остарбайтерів» про те, якими насправді були умови перебування в Німеччині. Так, 95% затриманих у червні 1943 року нацистською цензурою листів «остарбайтерів», містили негативні відгуки і лише 0,5% — позитивні [17, с.7]. Все це викликало швидку зміну настроїв людей на окупованих територіях.

Переконавшись у малій ефективності пропагандистських заходів нацистський уряд уже з весни 1942 року узяв курс на примусове вивезення українського населення. З цією метою було створено розгалужений адміністративний апарат. Спеціальним розпорядженням А.Гітлера від 21 березня 1942 року було створено Імперське бюро для використання робочої сили на чолі з обергрупенфюрером СС Ф.Заукелем. Останній, у травні 1942 року віддав наказ про запровадження насильницької трудової мобілізації в окупованих районах. У результаті по всій Україні лише за 1942 рік було утворено 110 спеціальних бюро праці [18, с.84].

Способів і методів депортації населення було чимало. Одним з головних елементів цього механізму були облави. Війська та поліція оточували вулиці, квартали, будинки, базари тощо і затримували всіх придатних для вивезення. Наприклад, оточивши місто Кременчук суцільним кільцем автоматників, нацистські

патрулі ретельно обшукали кожен будинок. За одну ніч було схоплено та примусово відправлено до Німеччини 450 осіб віком від 14 до 30 років [15, с.15].

Сільських мешканців на роботи до Німеччини зазвичай відправляли поліцаї, які здебільшого були місцевими і знали майже все населення свого села. Колишні остарбайтери у своїх розповідях часто згадують: «поліцай здав...», «тут де взявся поліцай, з чорного ходу... находу хватав всіх підряд...».

Інколи окупанти вдавалися й до обману. «...Нам сказали — на жнива. І ото поперли нас, а потім посадили у вагони...» [19, арк. 1], «придлагають нам роботу... і на другий день щоб отуди явиться до біржі... посадили у вагони» [20, арк. 2-3] — розповідають колишні остарбайтери. Яскравим прикладом такого обману є випадок, що трапився у місті Полтаві. Робітникам залізничного депо оголосили, що видадуть довгоочікуваний продовольчий пайок. Коли люди вишикувалися у чергу, поліцаї оточили їх і загнали у заздалегідь підготовлені вагони [21, арк.5].

Найчастіше владні органи надсилали повістки тим, кому на їхню думку належало з'явитися на збірний пункт. Колишня остарбайтерка Г.Вільховик розповідає: «...забрали мене в Германію. Яким способом? Прислали повістку... і забрали мене» [22, арк.1]. Або ж просто під'їздили до дому й насильно забирали когось працездатного з родини.

Для того, щоб завербовані навіть не думали втікати та переховуватися, їх залякували, попереджаючи про неминучість покарань. Найчастіше це були погрози про розстріл когось із членів родини. Завербована Г.Гай зазначає: «Я б могла десь сховатись... так сказали сім'ї будуть розстрілювати». Окрім цього часто траплялися випадки, коли у сімей втікачів відбирали присадибні ділянки або худобу. Про це свідчать постанови, накази, розпорядження, акти органів німецької окупаційної влади [23]. Часто до тих, хто ухилився від від'їзду до Німеччини застосовувалися штрафні санкції та арешти.

Зібрана у різний спосіб робоча сила заганялася до спеціально створених таборів. Так, у місті Полтаві це було приміщення середньої школи №7 на вулиці Фабриканській, 2. Школа була закрита. На вікнах — ґрати, подвір'я обнесене колючим дротом у кілька рядів. У цьому невеликому приміщенні без меблів і на брудному подвір'ї під відкритим небом 1500-2000 чоловік без їжі чекали на медичний огляд і відправку до Німеччини [15, с.16].

Російський вчений П.Полян акцію забезпечення робочою силою Німеччини поділяє на чотири етапи — т.зв. «програми Заукеля»: 1) квітень-вересень 1942 року; 2) вересень 1942 року — січень 1943 року; 3) 1943 рік; 4) 1944 рік [7, с.162]. Українська ж дослідниця Т.Пастушенко підкреслює, що для України це був безперервний процес полювання на біженців: якщо «через виснаження резервів робочої сили та загрозу партизанського руху фактично припинили свою роботу вербувальні комісії північних і центральних районів Росії та Білорусії...», то «з України продовжували надходити транспорти з цивільними робітниками та військовополоненими» [4, с.56].

Загалом з України на примусові роботи до Німеччини було вивезено близько 2,4 млн. осіб. Яку кількість вивезено з Полтавської області — достеменно невідомо. На засіданні Полтавської обласної комісії про встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і про завданий ними збиток громадянам, колгоспам, державним підприємствам і установам обласного підпорядкування 29 травня 1944 року оголошена цифра у 156 629 чоловік. Причому найбільше було вивезено з міст Полтави — 20 800 і Кременчука — 21 000, найменше — з Нехворощанського району (894 осіб) [21, арк.12]. Проте у протоколі засідання зазначено, що ця кількість не є остаточною і «повинна бути збільшена у процесі подальшого детальнішого виявлення» [21, арк.5]. Вище згаданий М.Коваль визначає кількість вивезених з Полтавської області у 175 000 осіб [24, с.68].

Прямо з ешелонів вивезених майбутніх робітників доставляли до спецтаборів — «дурганстаборів» для витримання карантину перед влаштуванням їх на роботу [15, с.23]. Там вони отримували пам'ятку з правилами поведінки і робочу картку. Згідно з ними, життя остарбайтерів суворо регламентувалося, адже пам'ятка складалася переважно з обмежень:

- пересування за межі табору повністю або частково (крім вихідних днів) заборонялося. Часто виходити за межі свого помешкання можна було лише пропрацювавши на підприємстві кілька місяців. «... Нас 9 місяців не випускали з двору, ми жили на 4 поверсі, от, і не випускали нікуди. До мене прийшли мої земляки, які говорили зі мною через хворточку... нам видали тоже пропуска і ми виходили вже на дорогу, в город виходили. Це діло було після 9 місяців перебування там», — згадує колишній остарбайтер П.Проскура [25, арк.2];

- не дозволялося спілкуватися з місцевим населенням;
- обмежувалося листування.

Після дурнгасттаборів остарбайтери направлялися на ринки збуту робочої сили — «арбайцашт», де підлягали «розпродажеві» у сучасному розумінні цього слова, оскільки ціна однієї робочої одиниці не перевищувала 18 марок за жінку та 25 за чоловіка [24, с.128].

На ці «ринки» приїздили власники підприємств і сільські господарі-бауери для купівлі майбутніх працівників, відбираючи їх за певними ознаками. Так, для роботи на підприємствах відбиралися здорові юнаки й дівчата, у село ж потрапляли всі інші. П.Овчаренко пригадує: «У Перемишлі нас розділили на три групи. Перва група — крепкі, ті пішли на завод, на фабрики. А друга група... де легша трошки робота... У третій групі... такі були слабенькі... до хазяїнів» [27, арк.1]. П.Петрошенко помітив інший принцип відбору робочої сили: «... хазяєва ходили і цікавилися: хто звідкіля? Звідки родом? З міста? Де працював? Чи на заводі? Ті та ті потрібні. А цей з села він каже: «Якщо взяти людину військову, то вона не вміє і коней запрягти, і не знає як з плугом там мати справу». Це в їх інтересах...» [28, арк.13].

Проживання остівців у Рейху не відзначалося різноманітністю. Їхні будні були однотипними: щодня вони змушені були виконувати одну і ту ж роботу, отримувати однакову їжу, працювати та відпочивати за встановленою схемою. Так, робочий день в остарбайтерів розпочинався о 6-8 год. і закінчувався о 17-18 год. з перервою на обід. Облаштування приміщень робітників не відзначалося оригінальністю у різних містах. Як правило, остарбайтери жили в бараках по кілька осіб чи навіть кілька десятків чоловік у кімнаті. Спали на дерев'яних одно- чи двоповерхових ліжках з подушкою й матрацом, набитими тирсою або соломою та однією чи кількома ковдрами. Окрім цього в кімнатах знаходилися столик, шафи, стільці та в окремих випадках — «плитка-буржуйка», якою можна було топити, підігрівати й готувати їжу. У селах остарбайтери проживали або у будинку господаря (ім виділялася окрема кімната) або в окремому невеликому приміщенні на зразок сарайчика або флігеля.

Хоча життя остарбайтерів супроводжувалося суцільними обмеженнями, та все ж вони мали й свої маленькі «радощі» життя: Перш за все частині дозволялося у вихідні покидати табір і прогулюватися містом (звичайно з таврознаком). Під час таких прогулянок українці могли «підпрацьовувати» у німців за харчі,

фотографуватися, робити зачіски, навіть ходити до кафе тощо. Інколи (особливо робітники сільської місцевості) могли провідувати один одного і спілкуватися. Траплялися випадки, коли навіть господарі сприяли таким зустрічам. Колишня остарбайтерка Катерина Шийка розповідає про свою подругу, яка працювала у бауера, котрий привозив її до своїх подруг у місто на завод для спілкування [29, арк.7]. Східним робітникам окремі господарі навіть влаштовували свято на день народження або Новий рік чи Різдво. Про свій перший Новий рік, зустрінутий у німецькій неволі, К.Герасимова згадує так: «А перший год, як ми приїхали, який вони нам перший Новий год устроїли?!.. Ми дома такого і не бачили. Це ж як у 42 році. 43-й ми зустрічали. Очередь в столову. Вони ж, ви оце не знаєте, а нам оце ж у столовій столі стоять такі длінні і скільки нас чоловік і стільки і... Бутилка вина і бутылка сі... сітро чи що воно, якийсь сіроп, тарілки там куча в другой і канфети і по яблуку. Ну, ну всьо, і печенья усього, і це кождому, кождому, кождому — скіки нас, стільки порцій. І тоді нас туди завели — сідайте і ми так сіли, очі розбігаються і руки стоять все. Дак ми думаєм: «Боже, ми ж такого ніколи не бачили. Дома такого у нас не було. Оце так да!» Вони считай понаставлявали і пішли. «Дівчата, кушать давайте!» Откривать почали вино. Радуваться і почали ж празнувати. Тільки почали празнувать. Ну, вже трохи випили, трохи закусили, а тута: «Ау! Ау!» — тривога, бомбьожка, ну, нічого, пронесло — пролетіли мимо. Вони нас не бомбили. Тоді не бомбили. Погули, погули самольоти і полетіли на другий курс. Дак ми вже далі гуляли. Йолка була, йолка стояла, шо ви — не жарт, ігрушки на ній всякі, отаке на ній. І между прочим і запомнилося, коли б ото, що не було, а оце саме дужче на всю жизнь, у школі колись робили, колись сяке-таке, що там в школі...» [30, арк.19].

Окремою проблемою для остарбайтерів було харчування. Хоча й годували робітників тричі на день, але це була не смачна й не зовсім повноцінна їжа. Як правило, зранку їм подавався кухоль несолодкої суміші, схожої на каву, або води та невеликий кусок хліба. В обід — так звана «баланда» (мелена або поріzana суміш часто з неминої моркви, брукви чи лушпиння картоплі, відварених у підсоленій воді і заправлених борошном); увечері — «баланда» або шпинат, які не всі з'їдали, залишаючи на ранок хоча б половину порції. Та найгірше харчувалися у вихідні дні, коли кухня не працювала.

Працівники бауерів перебували дещо в кращому становищі. Там їжа була значно смачніша, поживніша і дістати її було легше. Так, П.Петрошенко зауважує: «...а в селі ж таке, працюючи на полі, тут можна і огірок вирвати, і горох вирвати. І господарі кормили, кормили своїх працівників не того, що там жаліли, а того і волів кормлять не того, що їх жалко, а того, що він не тягтиме воза чи плуга» [28, арк.14].

Раціон харчування працівників бауера був набагато різноманітнішим: вони отримували і перші, і другі страви, мали змогу в літньо-осінній період їсти фрукти, упродовж року вживали молочні продукти. Окрім цього, часто оstarбайтери їли за одним столом із господарями, ту ж саму їжу, що й вони. Після поразок німецької армії та її поступового відступу, особливо з 1944 року, харчування та умови праці східних робітників значно покращувалися.

Заробітна плата остівців, хоча й суворо регламентувалася, все ж не була однаковою на різних підприємствах. Можна виокремити кілька критеріїв оплати праці — вік, умови праці та бажання господаря. Проте вона не йшла ні в яке порівняння з оплатою праці німецьких робітників. Так, на заводі німецькі робітниці отримували 3,5 марки на день, тоді як українські — 2-3 марки на місяць [17, с. 7]. Проте й такий мізер витратити було практично не можливо, адже майже на всі товари в Німеччині було впроваджено карткову систему, а оstarбайтерам карток не видавали. У своїх спогадах вони зазначають, що могли купити за гроші лише лимонад, пиво, тістечка, намисто тощо. А у сільській місцевості праця остівців взагалі не оплачувалася.

Умови побуту й праці колишніх оstarбайтерів залежали і від особистих якостей характеру. Так, непоодинокими були випадки, коли східні робітники намагалися догодити німецькій адміністрації, розраховуючи на пільги та лояльне ставлення до себе. Такі робітники були більш вільними, отримували краще харчування, менш тяжкі умови праці тощо.

Після визволення більшість остівців опинилися перед вибором: повертатися назад на Батьківщину, чи залишитися жити за кордоном. Перша хвиля повернення колишніх оstarбайтерів припадає на осінь 1944 р., час, коли війська радянської та союзницької армії перенесли бойові дії на територію Німеччини. Проте, ставлення до цих людей як з боку органів влади, так і «звичайного» населення (радянських воїнів, односельчан, співробітників тощо) було неоднозначним: від співчутливого та

радісного (останнє, як правило, з боку родичів) до зневажливого. Причому «тавро», поставлене ще на примусових роботах у країнах Третього Рейху, переслідувало людину все життя, супроводжуючись обмеженнями її громадянських прав.

Уперше недоброчливе ставлення остарбайтери відчули на собі з боку радянських «воїнів-визволителів». Так, М.Коваль описує випадок, який трапився у березні 1945 року в районі міста Бунцлау (сучасний польський Болеславець), де розташувалися війська І-го Українського фронту. Там до жінок і дівчат військовослужбовцями радянської армії було застосовано «знуцання і навіть зґвалтування» [24, с.75]. У воєнній комендатурі міста Ельс заступник коменданта з політчастини капітан Балаян «дивиться на звільнених жінок та дівчат як на «другосортних». Він, наприклад, заявив: «Нехай вони поведуться як хочуть, лишби все було без шуму». У ніч з 23 на 24 лютого п'яна група офіцерів і курсантів (35 чоловік) з'явилася до фільварку «Гуттенберг» і вчинила дебош та насильство над звільненими жінками [31, с.128].

Таким чином, «репатріантів розглядали якщо не як «зрадників Батьківщини», то, принаймні, як людей, що не виявили достатньої мужності і працювали на фашистів» — доходить висновку В.Даниленко [17, с.7].

Уже під час відправлення на Батьківщину колишні остарбайтери зіткнулися з рядом проблем. Інколи вони змушені були повертатися додому пішки, не маючи потрібного одягу та достатньої кількості харчів. Першими труднощами, з якими зіткнулися репатріанти, було працевлаштування. Вже по поверненні на територію Радянського Союзу, інколи, навіть не діставшись до рідні, їх відразу ж відправляли на різноманітні важкі роботи, пояснюючи це таким чином: «Вам потрібно віддати борг перед Батьківщиною», вважаючи репатріантів зрадниками. На т. зв. «відробітках» вони працювали в найтяжчих умовах, подібних до робіт в'язнів ГУТАБу. Але жодним офіційним юридичним документом колишні остарбайтери не прирівнювалися до ув'язнених. Таких людей можна умовно виокремити в першу групу, яка зазнала найбільших знущань.

Другу групу становить та частина репатріантів, котра не потрапивши у своєрідне «заслання», були вимушені безоплатно відпрацьовувати свою «провину» за місцем проживання. Так, К.Г.Герасимова повідомила, що її відразу після повернення додому у сільраді змусили відпрацьовувати 2 місяці виконавцем (виконувати різноманітну

поточну роботу) і лише потім їй надали непрестижну роботу у колгоспі. Вона стала телятницею [30, арк.30].

До третьої групи слід віднести остарбайтерів, для яких, працевлаштування стало проблемою. Так, жителька міста Полтави О.А.Муравйова пригадує: «Десять год ніхто не приймав на роботу! Ніхто! Уже я, де це, 45 году маю місяці освободилася, 1 мая. Я приїхала 10 числа додому і не принімали до 56 году. Ніхто не приймав ніде... Нас считали, шо ми враги Родіни. Да це вже Верховна Рада, як стала у 90-их годах, тоді нас принімали до, ето самое, до бойових действий. А тож нас призирали, це «фашисти». І на роботу та брат двоюродний, моєї мами двоюродний брат, так він мене ото встроїв, а то ніде не можна було встроїться. Шо Ви?» [32, арк.7]. К.Я.Акудіна також зауважує, що при влаштуванні на роботу до Полтавського шпиталю їй було відмовлено, оскільки вона «була в Германії» [33, арк.6].

По-іншому склалася доля сільських мешканців, які відмічають співчутливе ставлення до себе. Їх жаліли, родина радісно зустрічала. Та й претендували вони не на багато: за кордон не прагнули виїжджати, навчатися у виші бажаючих було небагато. При працевлаштуванні їм надавали роботу в колгоспі (дояркою, ланковою, конюхом, пастухом тощо). Та якщо остарбайтер прагнув отримати роботу в місті, перед ним відразу поставали пов'язані з цим труднощі. «Я сразу не схотіла тут у колгоспі робить, а пішла на валішну (пошив валянок. — *В.Л.*) — у городі устроїлась. Хоть тоді на валішну мені не давали роботи, шо в Німеччині...» — пригадує уроженка села Таранушичі (нині село Кірове) Г.М.Ромас [34, арк.21].

Зважаючи на значну кількість репатріантів, державні органи не мали можливості їх усіх відправити на відробітки. Більшість із них повернулися додому, намагалися влаштуватися на роботу чи продовжити покинуте навчання. У своїх інтерв'ю вони зазначають, що роботи і так було достатньо, «тоді всі працювали за мізерну платню чи натуроплату». Їх можна об'єднати в окрему групу репатріантів, які не зазнали труднощів у працевлаштуванні.

Отже, колишнім остарбайтерам судилося працювати на важких, трудомістких, непрестижних, часто шкідливих роботах. Непоодинокими були випадки, коли робота на Батьківщині була більш виснажливою, аніж у Німеччині. Разом з тим, така нерівність у працевлаштуванні та можливостях кар'єрного зростання йшла у розріз з

конституційним правом на вільний вибір професії проголошеними сталінською конституцією 1937 р.

Окрім труднощів, пов'язаних із працевлаштуванням, колишні остарбайтери зіткнулися й з перешкодами у здобутті освіти. Траплялися випадки, коли навіть дітям, які були у Німеччині, при поверненні на Батьківщину, незаконно відмовляли в прийомі до школи. І тільки особисті зв'язки допомагали в отриманні проголошеного Основним законом права кожної радянської людини на освіту. Так, жительці міста Лубен М.Я.Перебийнос відмовили у продовженні навчання. Коли Меланія Яківна після війни вирішила піти до 6 класу, її не взяли до школи: «Те дети, которые были в Германии, подростки, их в школу не брали! ... в том числе и мне отказывали в школу. ... Затем через знакомых, через круг знакомых, дали мне разрешение... и я поступила...» [35, арк.8].

Проблеми у колишніх остарбайтерів виникали і при вступі до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів. «... Мені можна було піти учитися на врача, то мене не взяли, бо я була в Германії», — оповідає К.Я.Акудіна [33, арк.6]. А от М.Я.Перебийнос вдалося вступити до медучилища, проте її класний керівник суворо попередив: «Хочешь учиться, значит так: нигде ни слова, где была, что видела, что делала — ни звука. А то будешь отчисленная сразу...» [35, арк.8].

Інколи колишні остарбайтери стикалися з спротивом керівництва підприємств, яке перешкоджало їм продовжувати навчання. Навіть після отримання виклику із навчального закладу їх не відпускали на здачу іспитів. Подібний випадок трапився з уродженцем села Довгалівка Великобагачанського району П.І.Проскурою. Той після відмови начальника шахти, де він відпрацьовував свою «ганьбу», звернувся до прокурора, який порадив робітникові їхати на екзамен до технікуму за викликом і не питати дозволу ні в кого, оскільки «... він (начальник шахти. — *В.Л.*) не мав права затримувати тебе (П.І.Проскуру. — *В.Л.*) на здачу екзаменів» [36, арк.5]. Так Петро Іванович і вчинив: не отримавши від керівництва документів, приїхав до Красногорівки до технікуму, де успішно склав іспити й розпочав навчання. Його документи були надіслані керівництвом шахти вже на вимогу технікуму.

Окрім цього, одним із методів приниження колишніх остарбайтерів була заборона приймати їх до лав комсомолу та партії. Як правило, їм встановлювався негласний випробувальний термін. Окрім вищезазначених обмежень громадянських прав також

зустрічаються такі як: неприязне ставлення оточуючих; проблеми при оформленні виїздів за кордон; труднощі в отриманні квартири; відчуття провини, покинутості, непотрібності; боязнь за своє життя чи рідних; сімейні проблеми; обмеження в правах найближчих родичів [7, с.556-559].

Один з перших дослідників історії остарбайтерів Полтавщини М.Назаренко зазначає, що не всі вони були обмежені у своїх правах. Окремі репатріанти були відзначені урядовими нагородами і брали активну участь у громадському житті країни [37, с.130]. Але, як правило, це були скоріше за все винятки.

Таким чином, у повоєнні роки на теренах Полтавської області з'явилася окрема категорія громадян — колишні остарбайтери, тобто працівники на підприємствах Третього Рейху під час другої світової війни. Однак влада не вважала за необхідне про них згадувати: їх не вважали учасників війни, прирівнюючи до зрадників, політичних в'язнів, чи просто неблагонадійними особами. У результаті цього порізнному було й ставлення до них після репатріації та повернення до СРСР серед простого населення та представників місцевої влади. Одні відразу ж відправлялися на каторжні роботи, другі повинні були безоплатно відробляти «свою провину» на місці проживання, треті взагалі не могли ніде працевлаштуватися, а четверті (переважно мешканці сільської місцевості) з певними засторогами мали можливість працювати на фізично виснажливих роботах. Разом з цим репатріанти зустрічалися з незаконними обмеженнями їхніх конституційних громадянських прав на освіту, житло, соціальний захист тощо.

Примітки:

1. Гальчак С. Етапування «східних робітників» з Поділля в нацистське рабство / С. Гальчак // «То була неволя...». Спогади і листи остарбайтерів: [Науково-документальне видання] / Авт.-упоряд.: Т.В.Пастушенко, М.Ю.Шевченко. — К.: НАН України; Інститут історії України, 2006. — С. 50-62.
2. Грінченко Г. Усні свідчення колишніх остарбайтерів: спроба аналізу / Г. Грінченко // Україна модерна. — 2007. — Число 11. — С. 111-126.
3. Меляков А. Про перспективи розширення джерельної бази досліджень історії українців-остарбайтерів / А. Меляков // Україна модерна. — Число 11. — С. 139-155.

4. Пастушенко Т. Остарбайтери — українські примусові робітники нацистської Німеччини / Т. Пастушенко // Історія в школах України. — 2004. — №9-10. — С. 55-58.
5. Пастушенко Т. Спогади «остарбайтерів» — інший погляд на війну / Т. Пастушенко // «То була неволя...». Спогади і листи остарбайтерів: [Наук.-док. видання] / Авт.-упоряд.: Т.В.Пастушенко, М.Ю.Шевченко. — К.: НАН України; Інститут історії України, 2006. — С. 63-81.
6. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / Т.В.Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. — К., 2009. — 282 с.
7. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на Родине / П. М. Полян. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. — 896 с.
8. Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. — Berlin; Bonn: Verlag J.H. W. Dietz Nachf. — 1986. — 494 p.
9. Berliner Geschichtswerkstatt (Hg). Zwangsarbeit in Berlin 1940-1945. Erinnerungsberichte aus Polen, der Ukraine und Weißrussland. — Berlin, 2000. — 128 p.
10. Kiew — München — Kiew: neun interviews mit ukrainischen Zwangsarbeitern und Zwangsarbeiterinnen / Hrsg. Constanze Werner. — München, 2000. — 120 p.
11. Häftlinge aus der UdSSR in Bergen-Belsen: Dokumentation der Erinnerungen; «Ostarbeiterinnen» und «Ostarbeiter», Kriegsgefangene, Partisanen, Kinder und zwei Minsker Jüdinnen in einem deutschen KZ/ Hrsg. Hans-Heinrich Nolte. — Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien: Land, 2001.
12. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. докум. і матер. — К.: Держполітвидав УРСР, 1963.
13. До населення міст і сел Полтавщини! // Голос Полтавщини. — 1942. — 10 травня. — С. 3.
14. Їдьте працювати до Німеччини! // Дніпрова хвиля. — 1942. — 10 червня. — С. 1.
15. Сидоренко О. Гонимі злим вітром. Розповіді про полтавчан-в'язнів нацистських концтаборів / О. Сидоренко. — Полтава: АСМІ, 2003. — 124 с.
16. Коваль М. «Остарбайтери» України — раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. Коваль // Політика і час. — 1998. — №9. — С. 74-82.

17. Даниленко В. Невільники на чужині, «зрадники» на Батьківщині / В. Даниленко // Народна армія. — 2002. — 12 листопада. — С. 7.
18. Мокляк Л. До питання про депортацію населення Полтавщини в Німеччину в роки тимчасової німецько-фашистської окупації області (1941-1943 рр.) / Л. Мокляк // Подвигу народному жити у віках: Матер. наук.-практ. конф., 19 квітня 2000 р. — Полтава: АСМІ, 2000. — С. 82-87.
19. Фонд Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка в Державному архіві Полтавської області (далі — Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО). — Ф. Р-1507. — Оп. 2. — Спр. 46.
20. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф. Р-1507. — Оп. 2. — Спр. 35.
21. Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. Р-4085. — Оп. 3. — Спр. 227 б.
22. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф. Р-1507. — Оп. 2. — Спр. 42.
23. Див., наприклад: Акт про зняття з господарства гр. Молодченко корови, теля та свині // Німецькі окупанти на Полтавщині (1941-1943 рр.): Зб. докум. / Гол. ред. Приходченко. — Полтава: Вид-во «Зоря Полтавщини», 1947. — С. 54; Заклик гебітскомісара до батьків української молоді про накладання кари на батьків за ухилення молоді від призову // Німецькі окупанти на Полтавщині (1941-1943 рр.): Зб. докум. / Гол. ред. Приходченко. — Полтава: Вид-во «Зоря Полтавщини», 1947. — С. 59.
24. Коваль М. «Остарбайтери» України — раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. Коваль // Політика і час. — 1998. — №10. — С. 68-75.
25. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф. Р-1507. — Оп. 2. — Спр. 47.
26. Довгополий Я. Українці на примусових роботах у Третньому рейху / Я. Довгополий // Всесвіт. — 2001. — №3-4. — С. 127-129.
27. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф. Р-1507. — Оп. 2. — Спр. 57.
28. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф. Р-1507. — Оп. 2. — Спр. 67.
29. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф. Р-1507. — Оп. 2. — Спр. 63.
30. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф. Р-1507. — Оп. 2. — Спр. 49.
31. Бордюгов Г. Преступления против гражданского населения / Г. Бордюгов // Свободная мысль. — 2004. — №7. — С. 119-145.
32. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф. Р-1507. — Оп. 2. — Спр. 40.
33. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф. Р-1507. — Оп. 2. — Спр. 3.

34. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф. Р-1507. — Оп. 2. — Спр. 12.
35. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф. Р-1507. — Оп. 2. — Спр. 48.
36. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф. Р-1507. — Оп. 2. — Спр. 47.
37. Назаренко М. Депортація населення Полтавщини в Німеччину. 1941-1943 рр. / М. Назаренко // Третя полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матер. конфер. / Відп. ред., упор. Войналович В.А. — Полтава: Б. в., 1994. — С. 123-130.